

DE WERELDWIJDE BESTSELLER

MINEKO IWASAKI

MET RANDE BROWN

MIJN LEVEN ALS GEISHA

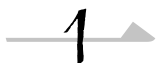
Mijn leven als Geisha

AUTOBIOGRAFIE

MINEKO IWASAKI

MET RANDE BROWN

De Fontein

Ik ben me bewust van de grote ironie in mijn beroepskeuze. Een eerste klas geiko staat voortdurend in de schijnwerpers, terwijl ik me een groot deel van mijn kindertijd verstopte in donkere kasten. Een eerste klas geiko gebruikt al haar vaardigheden om haar publiek tevreden te stellen, ervoor te zorgen dat iedereen met wie zij in aanraking komt zich fantastisch voelt, terwijl ik liever in eenzaamheid bezig ben. Een eerste klas geiko is een delicate wilgenboom, die zich buigt om anderen te dienen, terwijl ik koppig was, een tegendraadse natuur had en uitermate trots was.

Terwijl een eerste klas geiko een meesteres is in het scheppen van een sfeer van ontspanning en vermaak, houd ik er niet zo van om met andere mensen samen te zijn.

Een topgeiko is geen enkel moment alleen, ik wilde altijd alleen zijn.

Vreemd, hè? Het lijkt haast of ik met opzet de moeilijkste weg heb gekozen, waardoor ik gedwongen was om mijn eigen hindernissen onder ogen te zien en te overwinnen.

Eigenlijk denk ik dat als ik niet in de karyukai was opgenomen, ik een boeddhistische non was geworden. Of een politieagente.

Het is moeilijk uit te leggen waarom ik als meisje de beslissing nam naar de karyukai te gaan.

Waarom zou een klein kind dat haar ouders aanbidt, besluiten om hen te verlaten? Toch koos ik voor dit beroep en deze werkplek en liet daardoor mijn ouders in de steek.

Ik ga u vertellen hoe het gebeurde en misschien worden mijn motieven dan duidelijker.

Terugkijkend op mijn leven zie ik nu in dat ik alleen echt gelukkig was toen ik bij mijn ouders woonde. Ik was veilig en vrij. En al was ik heel jong, ik werd met rust gelaten en mocht precies doen wat ik wilde. Nadat ik op mijn vijfde het huis verliet, was ik nooit meer alleen en steeds bezig het andere mensen naar hun zin te maken. Alle latere vreugde en overwinningen werden verstoord door ambivalentie en een duistere, zelfs tragische keerzijde die deel van mij ging uitmaken.

Mijn ouders hielden veel van elkaar. Ze waren een interessant stel. Mijn vader kwam uit een familie van oude aristocraten en feodale heren, die hun positie verloren in moeilijke tijden. Mijn moeder kwam uit een zeer rijk geslacht van artsen, voorheen piraten. Mijn vader was lang en slank. Hij was scherpzinnig, actief en extravert. Hij was ook heel streng. Mijn moeder was het tegenovergestelde. Ze was klein en mollig, had een lief rond gezicht en een volle boezem. Mijn vader was hard, mijn moeder zacht. Toch waren zij beiden uitleggers, troosters, vreedstichters. Zijn naam was Shigezo Tanakaminamoto (Tanakaminamoto no Shigezo volgens oud Japans gebruik) en haar naam Chie Akamatsu.

De stamvader was Fujiwara no Kamatari, een man die tijdens zijn leven in de adelstand werd verheven. De Tanakaminamoto-stamboom kent nu al 52 generaties.

De aristocratische familie Fujiwara bekleedde van oudsher de positie van bestuurder van de keizer. Onder het bewind van keizer Saga kreeg Fujiwara no Motomi de positie van *daitoku* (de hoogste hofminister, zoals vastgesteld door Shotoku Taishi). Hij stierf in 782. Zijn dochter, prinses Tanaka, trouwde met keizer Saga en schonk het leven aan een prins, Sumeru, achtste in de lijn van keizerlijke opvolging. Als volgeling van de keizer kreeg hij de naam Tanakaminamoto en werd vrije aristocraat.

Tot op de dag van vandaag is Minamoto een naam die alleen door aristocraten mag worden gebruikt. De familie bekleedde steeds hoge posities, waaronder keizerlijke hofwaarzegger en hoge ambtenaar, die was belast met het toezicht op heiligdommen en tempels. De Tanakaminamoto's hebben de keizers meer dan duizend jaar gediend.

In het midden van de negentiende eeuw vonden er in Japan grote veranderingen plaats. De militaire dictatuur die 650 jaar lang

de macht had gehad, werd omvergeworpen en keizer Meiji werd als hoofd van de regering aangesteld. Het feodale systeem was ontmanteld en Japan begon zich te ontwikkelen tot een moderne natie. Onder leiding van de keizer gingen de aristocraten en intellectuelen een levendige discussie aan over de toekomst van het land.

In die tijd was mijn overgrootvader, Tanakaminamoto no Sukeyoshi, ook aan verandering toe. Hij had genoeg van de eindeloze verborgen machtsstrijd van de aristocratie en wilde af van de zware taken die bij zijn positie hoorden. De keizer besloot de keizerlijke hoofdstad te verplaatsen van Kyoto, die het meer dan duizend jaar lang geweest was, naar Tokyo. De wortels van mijn familie lagen verankerd in hun thuisland. Mijn overgrootvader wilde niet weg. Als hoofd van de familie nam hij de ingrijpende beslissing om zijn titel terug te geven en zich aan te sluiten bij de gewone mensen.

De keizer vroeg hem dringend bij de adel te blijven, maar mijn overgrootvader verklaarde trots dat hij een man van het volk was. De keizer stond erop dat hij zijn naam behield en daar ging hij mee akkoord. In het dagelijks leven gebruikt de familie nu de verkorte vorm ervan: Tanaka.

Alhoewel mijn grootvaders beslissing bewonderenswaardig was, was die tegelijkertijd desastreus voor de familiefinanciën. Het opgeven van zijn titel hield natuurlijk ook in het verlies van de bezittingen die erbij hoorden. De familielanden besloegen een enorm deel van noordoost-Kyoto, van het Tanaka-heiligdom in het zuiden tot de Ichijoji-tempel in het noorden, een gebied van duizenden hectaren.

Mijn overgrootvader en zijn nakomelingen zijn dit verlies niet te boven gekomen. Het lukte hen niet vaste voet aan de grond te krijgen in de moderne economie die het land omhoogstuwde; ze kwijnden weg in deftige armoede, terend op spaartegoeden en gedijend op hun verouderde gevoel van aangeboren superioriteit. Sommigen van hen bekwaamden zich redelijk in de keramische kunst.

Mijn moeder is een lid van de familie Akamatsu. In vroeger tijden waren zij legendarische piraten, die de handelsroutes over de Japanse Zee en richting Korea en China onveilig maakten. Op hun rooftochten vergaarden ze een behoorlijk fortuin dat ze met winst in legitieme

rijkdom hadden weten om te zetten toen mijn moeder werd geboren. De familie Akamatsu heeft nooit een Daimyo gediend, zij had zelf de macht en de bezittingen om West-Japan te regeren. De familie werd de naam Akamatsu vergund door keizer Gotoba (1180-1239).

Tijdens hun avontuurlijke handelen in buitenlandse artikelen vergaarde de familie veel kennis over medicinale kruiden en hun bereiding. Ze werden genezers en brachten het uiteindelijk zelfs tot persoonlijke geneesheren van de Ikeda-clan, de feodale baronnen van Okayama. Mijn moeder erfde het genezende vermogen van haar voorouders en gaf haar kennis en vaardigheden door aan mijn vader.

Mijn moeder en vader waren beiden kunstenaars. Mijn vader volgde de kunstacademie en werd beroepsdecorateur van kimono van een hoge kwaliteit en taxateur van fijn porselein.

Mijn moeder was dol op kimono. Toen ze op een dag in een kimono-winkel was, liep ze toevallig mijn vader tegen het lijf die ter plekke verliefd op haar werd. Hij achtervolgde haar hardnekkig. Het klassenverschil tussen hen was zodanig dat volgens mijn moeder een relatie onmogelijk was. Hij vroeg haar drie keer ten huwelijk en zij weigerde. Uiteindelijk maakte mijn vader haar zwanger van mijn oudste zuster. Hierdoor restte haar geen keus en moesten ze trouwen.

In die tijd liepen mijn vaders zaken heel goed en verdiende hij veel geld. Zijn creaties leverden de hoogste prijzen op en hij zorgde iedere maand voor een goed inkomen. Maar hij gaf het meeste daarvan weg aan zijn ouders, die weinig bronnen van inkomsten hadden. Mijn grootouders woonden met hun uitgebreide familie in een enorm huis in de wijk Tanaka van de stad en hadden een groot aantal bedienden. Omstreeks 1930 was de familie door het grootste deel van het spaargeld heen. Een paar leden hadden geprobeerd om als politiemann of ambtenaar aan de slag te komen, maar geen van hen was in staat een baan lang te houden. Ze hadden er gewoon geen benul van hoe het was om te werken voor de kost. Mijn vader onderhield dat hele huishouden.

Dus, ook al was mijn vader niet de oudste zoon, mijn grootouders stonden erop dat hij en mijn moeder bij hen introkken nadat ze waren getrouwd. In feite hadden ze mijn vaders geld nodig.

Het was geen gelukkige situatie. Mijn grootmoeder, Tamiko, had een dominant, flamboyant karakter en was autocratisch en kortaangebonden tegen mijn zachteardige, volgzaam moeder. Mijn moeder was opgevoed als een prinses, maar mijn grootmoeder behandelde haar als een van de bedienden. Vanaf het begin beledigde ze haar en hekelde voortdurend haar gewone komaf. De Akamatsu-stamboom kende enkele notoire misdadigers en mijn grootmoeder deed alsof mijn moeders familie besmet was. Ze vond mijn moeder niet goed genoeg voor haar zoon.

Schermen was een hobby van grootmoeder Tamiko en ze was een meesteres in het hanteren van de *naginata*, de Japanse hellebaard. Mijn moeders stilte maakte mijn grootmoeder gek en ze begon haar te tergen door openlijk met haar wapen te dreigen. Ze joeg haar door het huis. Het was zonderling en heel beangstigend. Op een keer ging mijn grootmoeder te ver. Ze sneed een paar keer achter elkaar door mijn moeders *obi* (de sjerp van de kimono), waardoor die van haar lichaam viel. Dat was de druppel.

Mijn ouders hadden op dat moment al drie kinderen, twee meisjes en een jongen. De meisjes heetten Yaeko en Kikuko. Yaeko was tien jaar en Kikuko acht. Mijn vader had een dilemma, want hij had niet genoeg geld om zowel zijn ouders als een zelfstandig huishouden te onderhouden. Hij besprak zijn problemen met een van zijn zakenpartners, een handelaar in kimonostoffen. Die begon tegen mijn vader over de karyukai en stelde voor dat hij op z'n minst een keer ging praten met een eigenaar van een van deze huizen.

Mijn vader sprak toen met de eigenaar van het okiya Iwasaki, een van de beste geikohuizen in Japan, en met een eigenaar uit Pontocho, een van de andere geikowijken in Kyoto. Hij vond een plek voor zowel Yaeko als Kikuko en kreeg contractgeld voor hun leertijd. Ze zouden opgeleid worden in de traditionele kunsten, etiquette en decorum, en volledig onderhouden worden tijdens hun carrière. Als ze volleerde geiko waren zouden ze zelfstandig worden, al hun schulden vereffend zijn en het geld dat ze zouden verdienen zou van henzelf zijn. Het okiya zou voor zijn diensten als agent en manager nog wel een percentage van de inkomsten van mijn zusters blijven ontvangen.

Door mijn vaders beslissing kwam er een verbond tussen onze familie en de karyukai dat in de daaropvolgende jaren een grote invloed op al onze levens zou hebben. Mijn zusters vonden het verschrikkelijk dat ze de veilige plek in mijn grootouders' huis moesten verlaten. Yaeko raakte het gevoel van in de steek gelaten zijn nooit meer kwijt. Tot op de dag van vandaag is ze boos en verbitterd.

Mijn ouders verhuisden met mijn oudste broer naar een huis in Yamashina, een buitenwijk van Kyoto. In de volgende jaren schonk mijn moeder het leven aan nog eens acht kinderen. In 1939 stuurden ze, door de financiële situatie gedwongen, nog een van hun dochters, mijn zuster Kuniko, naar het Iwasaki okiya, als assistente van de eigenaar.

Ik werd geboren in 1949; mijn vader was toen 53 jaar en mijn moeder 44. Ik was het laatste kind van mijn ouders, geboren op 2 november, een schorpioen in het Jaar van de Os. Mijn ouders noemden mij Masako.

Voor zover ik wist waren we met z'n tien. Ik had vier oudere broers (Seiichiro, Ryozo, Kozo en Fumio) en drie oudere zusters (Yoshiko, Tomiko en Yukiko). Ik wist niets van het bestaan van de andere drie meisjes.

Ons huis was ruim. Het stond aan het eind van een kanaal op een groot stuk land, zonder burens. Het werd omgeven door grote bomen en bamboebosjes en lag aan de voet van een berg. Men kon via een betonnen voetbrug over het kanaal bij ons huis komen. Voor ons huis lag een vijver, omringd door cosmea's. Iets verder was de voortuin met vijgen- en peperbomen. Achter het huis was een groot erf met een druk kippenhok, een visvijver vol karpers, een ren voor onze hond Koro en de groentetuin van mijn moeder.

Op de begane grond van het huis was een salon, een altaarkamer, een woonkamer, een eetkamer met open haard, een keuken, twee achterkamertjes, mijn vaders studio en het bad. Er waren nog twee kamers boven de keuken. De andere kinderen sliepen allemaal boven. Ik sliep met mijn ouders beneden.

Er is een gebeurtenis waaraan ik met veel plezier terugdenk. Het was in de regentijd. Voor ons huis lag een grote ronde vijver. De

hortensia's stonden in bloei, het heldere blauw in harmonie met het groen van de bomen.

Het was een prachtige stille dag. Plotseling vielen er dikke regendruppels. Ik graaide snel mijn speelgoed bij elkaar en rende naar binnen. Ik legde mijn spulletjes op een plank naast de mahoniehouten kist.

Net nadat iedereen thuis was begon het te stortregenen. De regen kwam in bakken naar beneden. In naar het scheen enkele minuten liep de vijver over en kwam het water het huis in. We renden allemaal opgewonden rond en pakten de *tatami* (rieten matten) op. Ik vond het allemaal erg amusant.

Nadat we zoveel mogelijk tatami hadden gered, kregen we allemaal twee aardbeiensnoepjes, met op het papiertje een plaatje van een aardbei. We renden allemaal door het huis en aten onze snoepjes op. Er dreven een paar tatami op het water. Mijn ouders gingen erop zitten en gebruikten ze als vloten om van de ene kamer naar de andere te komen. Zij hadden meer plezier dan wie dan ook.

De volgende dag riep mijn vader ons bij elkaar en zei: 'Luister. We moeten dit huis van binnen en van buiten schoonmaken. Seiichiro, jij neemt een ploeg om de achterwand te bewerken, Ryozo, jij neemt een ploeg mee naar het bamboebosje, Kozo, jij gaat met een ploegje de tatami schoonmaken en Fumio, jij gaat met je kleine zusje naar je moeder om te vragen wat jullie moeten doen. Begrepen? Ga dan en doe je werk goed!'

'En jij, papa, wat ga jij doen?' Dat wilden we allemaal weten.

'Iemand moet hier blijven en het kasteel bemannen,' zei hij.

Zijn strijdkreet gaf ons energie, maar er was wel een probleem. We hadden de avond tevoren alleen maar die aardbeiensnoepjes gehad en we hadden niet kunnen slapen van de honger. We waren uitgehongerd. Al ons eten was weggespoeld.

Toen we ons bij mijn vader beklaagden zei hij: 'Een leger kan niet op een lege maag vechten. Dus jullie kunnen maar beter op jacht gaan naar provisie. Neem het mee naar het kasteel en bereid je voor op een belegering.'

Nadat ze hun orders hadden gekregen, gingen mijn oudere broers en zussen erop uit en kwamen terug met rijst en brandhout. Op dat

moment was ik heel blij dat ik broers en zussen had en ik was dankbaar voor de bal rijst die ik te eten kreeg.

Niemand ging die dag naar school en iedereen sliep vervolgens een gat in de dag.

Een andere keer ging ik de kippen voeren en eieren zoeken zoals altijd. De moederhen heette Nikki. Ze werd boos en joeg me het huis in, haalde me in en pikte in mijn been. Mijn vader werd woedend en ving de hen.

Hij pakte haar op en zei: 'Hier vermoord ik je voor.' Hij draaide haar de nek om en hing haar dode lijf aan haar nek onder de dakrand (normaal gesproken hing hij de kippen aan hun poten op). Daar liet hij haar hangen tot iedereen uit school was.

Toen ze haar zagen dachten ze allemaal: Mmm! Vanavond eten we kip-in-het-pannetje. Maar mijn vader zei streng tegen hen: 'Kijk heel goed en leer er iets van. Dit domme beest heeft onze dierbare Masako gepikt. Dat heeft haar het leven gekost. Denk eraan. Het is nooit goed om mensen zeer te doen of pijn te berokkenen. Dat sta ik niet toe. Begrepen?' We deden allemaal alsof we het begrepen.

Die avond aten we kip-in-het-pannetje, gemaakt van de onfortuinlijke Nikki. Ik kon geen hap door mijn keel krijgen.

Mijn vader zei: 'Masako, je moet Nikki vergeven. Ze was groten-deels een goede kip. Je moet eten om Nikki te helpen boeddha te worden.'

'Maar mijn buik doet zeer. Waarom helpen mama en jij Nikki niet om boeddha te worden.' Daarna zei ik een gebedje.

'Dat is een goed idee. Laten we doen wat Masako zegt en allemaal de kip eten zodat ze boeddha kan worden.'

Iedereen zei een gebedje voor de vogel, tastte toe en genoot met volle teugen om Nikki te helpen boeddha te worden.

Op een ander moment was ik, in een zeldzame bui van uitbundigheid, samen met de anderen aan het spelen. We gingen de berg aan de rechterkant van ons huis op. Daar groeven we een groot gat, haalden alle spullen uit de keuken, alle potten, pannen en schalen, en stopten die in dat gat.

We speelden vlak bij het geheime fort van mijn broer. We hadden

het reuze naar onze zin tot mijn oudere broer mij uitdaagde om in een dennenboom te klimmen die daar stond.

De tak brak af en ik viel in de vijver voor ons huis. Mijn vaders studio keek uit op die vijver. Hij hoorde de plons toen ik viel. Hij moet verrast zijn geweest, maar reageerde rustig. Hij keek me aan en vroeg kalm: ‘Wat doe je daar?’

‘Ik lig in de vijver,’ zei ik.

‘Het is te koud om in de vijver te liggen. Stel dat je kouvat? Volgens mij kun je er beter uitkomen.’

‘Ik kom er over een paar minuten uit.’

Op dat moment kwam mijn moeder eraan en die nam de leiding over. ‘Hou op haar te plagen,’ zei ze. ‘Kom er onmiddellijk uit!’

Met tegenzin haalde mijn vader me uit de vijver en deponeerde me terstond in de badkuip.

Dit zou het eind van dit verhaal moeten zijn, maar toen ging mijn moeder naar de keuken om eten te maken. Alles was weg. Ze riep mijn vader die samen met mij een bad nam.

‘Lieverd, ik heb een probleempje. Ik kan geen eten maken. Wat moet ik doen?’

‘Waar heb je het in hemelsnaam over? Waarom kan je geen eten maken?’

‘Omdat hier niets is. Al onze spullen zijn weg!’

Ik hoorde dit gesprek en bedacht dat ik maar beter de anderen van haar ontdekking op de hoogte kon stellen. Maar op weg naar de deur werd ik door mijn vader in de kraag gevat.

Algauw kwam iedereen thuis. (Het zou beter zijn geweest als ze niet waren gekomen.) Mijn vader bereidde zich voor op het uitdelen van zijn gebruikelijke straf, waarbij hij iedereen in een rij opstelde om hen vervolgens een voor een op het hoofd te slaan met een bamboezwaard. Ik stond meestal naast hem als hij dat deed (denkend: dat doet vast erg zeer). Maar deze keer niet. Op die dag riep hij me toe: ‘Jij ook, Masako. Jij hebt hier ook aan meegedaan.’ Ik begon te jammeren toen hij me bij de anderen in de rij zette. Ik herinner me dat ik ‘pappie’ zei maar hij negeerde me. ‘Dit komt ook door jou.’ Hij sloeg me niet zo hard als de anderen maar het was toch een grote schok. Hij had me nog nooit geslagen.

We kregen niets te eten. Mijn broers en zussen huilden terwijl ze in bad gingen. Daarna moesten we gaan slapen. Mijn broer klaagde dat hij zo'n honger had dat hij als een ballon in bad lag.

Door de constante zoektocht van mijn ouders naar esthetische zaken stond ons huis vol met prachtige objecten: kwartskristallen die schitterden in het zonlicht, geurige nieuwjaarsversieringen van hout en bamboe, exotisch uitziende gereedschappen en werktuigen die mijn moeder gebruikte bij de bereiding van medicinale kruiden, glinsterende muziekinstrumenten, zoals mijn vaders bamboe shakuhachi-fluit en mijn moeders enkelsnarige koto, en een verzameling verfijnde, handgemaakte keramische voorwerpen. Het huis had ook z'n eigen badkuip, van het ouderwetse soort, die leek op een enorme ijzeren soepketel.

Mijn vader was de heerser over dit kleine koninkrijk. Hij had zijn studio aan huis en werkte daar met enkele van zijn vele leerlingen. Mijn moeder leerde de traditionele manier van Japans knoopverven, het *roketsuzome*, van mijn vader en werd een expert op dat gebied. Mijn ouders stonden bekend om hun kruidenremedies. Er kwamen regelmatig mensen naar ons huis om hun te vragen een of ander middeltje te brouwen.

Mijn moeder had geen sterk gestel. Ze leed aan malaria en dat had haar hart verzwakt. Toch had ze de kracht en het uithoudingsvermogen om elf kinderen te baren.

Als ik niet in het gezelschap van mijn ouders kon zijn, was ik liever alleen dan met iemand anders. Ik vond het niet eens leuk om met mijn zussen te spelen. Ik hield van stilte en ik kon al die herrie van de andere kinderen niet uitstaan. Als ze uit school kwamen, verstopte ik me of ik zocht een andere manier om hen te negeren.

Ik verstopte me veel. Japanse huizen zijn klein en spaarzaam gemeubileerd volgens westerse normen, maar hebben wel enorme kasten. Daarin bewaren we veel huishoudelijke zaken als we die niet gebruiken, zoals het beddengoed. Altijd als ik van streek was of als ik me niet lekker voelde, of als ik me wilde concentreren of juist ontspannen, zocht ik een kast op.

Mijn ouders begrepen mijn behoefte om alleen te zijn en dwongen me nooit om met de oudere kinderen te spelen. Ze hielden me natuurlijk wel in de gaten maar gunden me mijn eigen ruimte.

Toch herinner ik me prachtige momenten waarop de familie helemaal compleet was. Favoriet voor mij waren de maanverlichte nachten als mijn ouders duetten vertolkten, hij op de shakuhachi en zij op de koto. Dan gingen we om hen heen zitten luisteren. Ik had er geen idee van hoe snel deze idyllische intermezzo's zouden ophouden.

Dat gebeurde spoedig.

Lees verder in *Mijn leven als geisha*

Noot van de vertaler:

In dit boek worden de Japanse namen geschreven op de ‘westerse’ manier: eerst de voornaam, dan de achternaam. Alleen bij historische personages wordt volgens Japans gebruik de omgekeerde volgorde aangehouden.

Japanse zelfstandig naamwoorden kennen geen meervoudsvorm, wat in deze vertaling wordt gevolgd.

Zevende druk, oktober 2004

Oorspronkelijke titel: *Geisha, a Life*

This edition published by arrangement with the original publisher,
Atria Books, a Division of Simon & Schuster, Inc., New York

Copyright © 2002 Mineko Iwasaki

Copyright © 2003, 2020 voor deze uitgave:

Uitgeverij De Fontein, Utrecht

Vertaling uit het Engels: Mieke Tennant

Eindredactie: Ellen H.L. Kasteleijn

Omslagontwerp: Baqup

Alle foto's zijn afkomstig uit de privé-collectie van de auteur

Zetwerk: V3-Services v.o.f., Baarn

ISBN 978 90 325 0864 7

E-ISBN 978 90 261 5594 9

NUR 320

Uitgeverij De Fontein vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, elektronisch, door geluidsopname- of weergaveapparatuur, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.